

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ)

**Стан історіографічної розробки
та актуальні проблеми дослідження
історії Української революції ***

Останнім часом дедалі помітнішою стає тенденція доводити не лише історичну зумовленість створення гетьманської державності, але й якомога звеличувати, абсолютизувати її. Робиться це, передусім, через посилену пропаганду мемуарів П. Скоропадського, творчої спадщини найвидатнішого ідеолога українського монархізму В. Липинського ⁴⁰.

*Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 1998. — № 1.

Більшість супровідних матеріалів (передмов, вступних статей, аналітичних розвідок) виконав керівник Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського (Філадельфія, США) та Інституту східноєвропейських досліджень НАН України (Київ) Я. Пеленський.

За його логікою (а вона підхоплюється і множитья авторами численних статей у періодичних виданнях) підходи П. Скоропадського та його оточення до нагальних проблем розвитку України були не лише найдоцільнішими і найперспективнішими в революційну добу, але й мають бути належним повчальним уроком для будівничих сьогодишньої України, які не мають права втратити нового історичного шансу, знову ризикуючи завести справу української державності на манівці, а відтак — і знову програти її. Я. Пеленський у "Передмові "Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 — грудень 1918)" пише: "Сьогодні "Спогади" Павла Скоропадського публікуються в критичний для України момент. Український народ і його еліта намагаються - уже вкотре — збудувати українську державу. Але історія повторюється і окреслюється поділ між силами, які прямують до остаточного утвердження незалежності, та силами, що негативно налаштовані до національного руху, закликають до відновлення СРСР (тобто перетворення сучасної російської імперії на російську надімперію та підтримують реорганізацію СНД у двоконтинентальну надімперію на ленінсько-сталінських федералістських основах. Крім того, провідники і лідери цих сил пропагують, як це було і в 1917-1920 роках, згубні концепції федералізму і соціалізму в його тоталітарно-комуністичному варіанті, використовуючи страх, зубожіння і відсутність національної свідомості певних прошарків українського населення, а водночас обіцяючи їм, як це робили колись більшовики, світле майбутнє у безкласовому і нібито безнаціональному, а в дійсності російському імперському суспільстві.

Тому надруковані тут "Спогади" є не лише цінним історичним джерелом, а й важливим повчальним документом про будівництво української держави та її падіння у 1917—1920 роках. Вони покликані донести сумний урок історії до покоління, зацікавленого в побудові сьогодишньої держави, а разом з тим стати усвідомлюючим чинником для відповідальних за державне будівництво українських політичних еліт. Державне будівництво — це справа політичного розуму. Тому не можна допустити повторення трагічного досвіду 1917—1920 років та, уникаючи його, треба об'єднати всі сили для збереження української державності" ⁴¹.

Хоч українські соціалісти, прихильники федералістського курсу тут не називаються, неодноразові згадки про падіння держави, трагічний досвід 1917-1920 рр. не залишають жодних сумнівів у тому, хто є "поза кадрам", кого, крім більшовиків, має на увазі автор.

Виникає мимоволі враження, що відзначені підходи ще не так швидко вичерпають себе, точніше, ослабне бажання їх авторів за будь-яку ціну, всупереч очевидним фактам-запереченням нав'язати суспільній свідомості тенденційні, багато в чому хибні висновки і уяви.

Одне з останніх свідчень тому — брошура О. Білодіда і В. Панченка "Павло Скоропадський і Україна", що побачила світ у "Бібліотеці українця" 1997 р. Автор невеличкої вступної статті до видання В. Бокань явно не добере відповідних слів, силкуючись охарактеризувати масштабність "постаті", "Людини" (так — з великої літери — В. С.), що здійснила "подвиг", "зробила все можливе для утвердження України" і т. ін. А на довершення всього В. Бокань прагне розтлумачити "малотямущим" — як воно сталося, що "аристократ", котрий "мав глибокі і розгалужені корені, які зв'язують його зі своїм народом", змушений був ганебно втікати з України: "Сім з

половиною місяців П. Скоропадський утримував у розбурханому морі революцій Україну у відносному соціальному і громадському спокої, а це говорить на його користь як виваженого політика, але... партійні амбіції, а можливо, і звичайна заздрість В. Винниченка, С. Петлюри, М. Шаповала та інших знову кинули народ у вир братовбивчої бойні і поки мутузили свій свого, більшовики дивилися спокійно, а потім придушили і "перемогли"⁴².

Можна, звичайно, допустити, що В. Бокань, попри найкращі душевні порухи, просто недостатньо знає історію, факти (стільки в наведеній вище цитаті історичних невідповідностей), тож і наважується публічно судити про наймасштабніші соціальні процеси на примітивно-побутовому рівні. Але ж, практично, нічим не відрізняється від якостей вступної статті і розвідка О. Білодіда та В. Панченка. З її положеннями просто неможливо, невдячно полемізувати, настільки непрофесійним, безпорадним виглядає фактологічний бік.

Будь-який історик добре знає, що Берестейську таємну угоду про передачу Україні Холмщини і Підляшшя не було виконано і тому, безперечно, здивується "відкриттю" О. Білодіда та В. Панченка. Перераховуючи персональні здобутки П. Скоропадського, вони без тіні ніяковості твердять, начебто гетьман "приєднав до України Холмщину та Підляшшя, не поступившись ними Польщі, хоч того вимагала від гетьмана австро-угорська дипломатія".

Не менше здивується читач і тому, що за О. Білодідом і В. Панченком "Директорія на чолі з Симоном Петлюрою... урочисто в'їхала до Києва" 19 листопада 1918 р.⁴³, тобто на місяць раніше того, коли це сталося насправді.

Автори втрачають почуття міри, коли, фальсифікуючи факти, тут же дають їм (сфальсифікованим) і відповідні оцінки. Наочний приклад тому - наступний пасаж: "Коли в листопаді 1917 року почався перший більшовицький наступ на Україну, Скоропадський відмовився виконати наказ російського командування — вирушити зі своїм корпусом на фронт проти німців. Натомість він обсадив своїми частинами Правобережжя по лінії залізниць Жмеринка - Козятин - Шепетівка і Христинівка - Вапнярка, і в такий спосіб ставши забором проти московської навали, розгромив майже цілу 7-му армію, а в ній і полки 2-го гвардійського корпусу, очолюваного сумнозвісною Євгенією Бош"⁴⁴. Тут що не фраза, а то й її частина, - то перекручення фактів. Чого варте тільки твердження, ніби 1-й Український корпус "розгромив майже цілу 7-му армію"! З допомогою корпусу П. Скоропадського було роззброєно лише 2-й гвардійський корпус, який справді дислокувався (точніше, переміщався залізницею) у позначених вище населених пунктах. VII армія перебувала далеко від тих пунктів, а саме: на Південно-Західному фронті, куди, як пишуть самі ж О. Білодід та В. Панченко, П. Скоропадський вирушити відмовився. Цікаво було б дізнатись і про реакцію когось з генералів, якби вони прочитали, що один корпус (боєспроможність його через багато відомих усім причин була низькою) "розгромив майже цілу 7-му армію", в якій в 1917 р. було 7 корпусів. Такого, мабуть, взагалі ще не було в воєнній історії.

Але ж, очевидно, заради досягнення поставленої мети можна як довільно збільшувати (коли так зручно, та й бажано) масштаби відтворюваних явищ, так і в інших випадках чинити діаметрально-протилежно - намагатися їх применшити, а учасників процесів принизити. О. Білодід і В. Панченко двічі "поправляють" М. Шаповала, коли той пише про антигетьманське повстання як про Другу Велику Українську Революцію,

називаючи масштабні, масові дії "бунтом", "білоцерківським бунтом"⁴⁵. А єдиний аргумент, що його можна знайти в брошурі — це беззастережна довідка до тих висловлювань самого Скоропадського (вони старанно відбираються), якими колишній гетьман прагне обілити свою небездоганну поведінку, вчинки, помилки.

То ж чи можуть подібні прийоми бути основою для наукових висновків? Звісно, що ні.

Було б невірно вважати, що означена тенденція оформляється лише у такий спосіб. Є й значно серйозніші, ґрунтовніші, професійніші, врешті — гнучкіші логічні вибудови — концепції, історичні версії. До таких праць слід віднести монографію Ю. Павленка і Ю. Храмова "Українська державність у 1917—1919 рр. (історико-генетичний аналіз)" (К., 1995. — 262 с.).

Свою книгу вони розпочинають прикметною тезою: "Не применшуючи історичне значення першої та другої Українських Народних Республік (відповідно кінець 1917 — початок 1918 рр. та кінець 1918—1919 рр., а якоюсь мірою і 1920 р.), а також Західно-Української Народної Республіки, необхідно визнати, що апогеєм державотворчого процесу тих часів в межах України була Українська Держава гетьмана П. Скоропадського"⁴⁶.

Звісно, автори вдаються і до відповідної аргументації. Вони намагаються розглядати історичний розвиток України в ХХ столітті в контексті світових подій і доходять висновку що найпринциповішими було два моменти: 1) "шлях до незалежності"; 2) "утвердження, а потім і лише тільки розпочате подолання тоталітарно-соціалістичної системи"⁴⁷.

Ю. Павленко і Ю. Храмов доводять, що на нинішньому етапі суспільного поступу "звільнення у найширшому розумінні має два аспекти: національно-політичний, тобто здобуття повної державної незалежності, і соціально-економічний — подолання тоталітарної соціалістичної системи та влади — власності панівного класу номенклатури на одержавлені засоби виробництва. На початку ХХ століття необхідно було вирішувати передусім лише перше, державотворче завдання, тоді як друге, соціально-економічне, вимагало не радикально-революційного, а обережного реформаційного розв'язання"⁴⁸. І вже із врахуванням вищезазначеного формулюється підсумковий висновок: "Гетьманат П. Скоропадського був природною альтернативою спробі утвердження в Україні соціалізму в його половинчато-центрально-радієвському або радикально-більшовицькому вигляді"⁴⁹.

Наведені витяги взято із "Вступу" до книги Ю. Павленка і Ю. Храмова. Звісно, вони майже не суперечать подальшим підходам, втіленим у монографії, значною мірою кореспондуються із її "Підсумками", хоч висновки останніх під невідпороною силою фактів виглядають уже обережнішими, не такими однолінійними, містять певну питому вагу критичних обмовок і т. ін. В уяві авторів з легкістю "розводяться" національно-державницькі і соціально-економічні завдання українства на тогочасному етапі. Перші, за їх переконанням, варто було форсувати, другі ж, навпаки, якомога гальмувати (і це було б в інтересах нації).

Однак, основний урок подій 1917—1920 рр. в Україні саме в тому і полягає, що спроба лідерів нації розірвати тісно взаємопов'язані між собою, взаємодетерміновані складові цілісного революційного процесу призвели до серії прорахунків, невдач, поразок і, в кінцевому рахунку — до провалу планів, які накреслювались лідерами нації на початках революційного шляху. Тобто, суспільна практика неодноразово (принаймні, крупномасштабно — тричі) довела неспроможність спроб волюнтаристських підходів до такого складного явища як революція, зокрема, довільного ранжування її завдань, відкладання деяких з них "на потім".

Взагалі, подібний підхід є свідченням спрощеного, неадекватного розуміння сутності Української революції, механізму її зародження і реалізації, факторів, які могли б сприяти досягненню стратегічних завдань визвольного руху. Адже можливість здійснення тих чи інших державотворчих задумів у 1917—1920 рр. виникла не сама собою і не була вінцем попередніх етапів, широкого розмаху національно-визвольного руху. Вона виникла в ході досягнення загальноросійською революційною боротьбою високих щаблів розвитку, передусім, перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції, подальшого поглиблення започаткованих нею процесів. І, незважаючи на самостійність завдань Української революції, відмінність її рушійних сил, особливості протікання суспільних процесів, розраховувати на успіх можна було лише за умови синхронізації (нехай своєрідної) розв'язання всього вузла суперечностей, який детермінувався сукупними обставинами, що дуже мало залежали від волі керівників українства.

Той же, хто думає інакше, схоже, схильний до ідеалізму. Для того, щоб у 1917—1920 рр. реалізувались сьогоднішні умоглядні концепції, слід було б, ні мало-ні багато, відмінити... саму революцію, яка лише й дала українцям шанс до відродження. Що ж до традиційних посилок на приклади Польщі та Фінляндії, то вони в науковому сенсі небездоганні, допустимі в межах збігу схожості умов і наявних факторів, які значно більше різнилися, ніж виявляли тотожність, подібність. У будь-якому разі порівняння потенційних можливостей і реальних проявів тогочасних рухів у Польщі, Фінляндії та Україні в 1917 та наступних роках явно не на користь останнього регіону.

До своєрідного історичного виправдання режиму П. Скоропадського схиляється Д. Яневський, коли звинувачує Директорію УНР за ініціативи "підготовки збройного антигетьманського повстання, що відкрило шлях до остаточного встановлення в Україні промосковського режиму". Тому-то, на тверде переконання дослідника, "саме лідери українських соціалістичних партій несуть усю повноту історичної відповідальності за поразку тієї справи, якою вони похапливо керували" ⁵⁰.

Думається, що подібна методика одержання історичних оцінок і висновків взагалі навряд чи придатна для наукових досліджень — настільки високий в них елемент декларативності, а причинно-наслідковий ланцюжок можна вибудувати який завгодно. Наприклад, авторитетний фахівець в галузі історії революційних рухів, суспільно-політичної думки П. Феденко перемогу більшовизму в Україні пов'язує, передусім, з самою гетьманщиною. "Під владою Скоропадського, — пише він, — український нарід пережив суспільну реакцію і національне поневолення, прикрите назвою "Українська держава". Події в різних країнах світу в 20 віці показують, що реакційні режими не можуть вести боротьбу проти більшовизму успішно. Навпаки, історія показує, що реакційні режими підготовляють ґрунт для большевицької диктатури...

Прикриваючи панування російських реакційних націоналістів в Україні титулом гетьмана Української Держави, Скоропадський помагав їм руйнувати український національний рух і цим улегшував здійснення плянів російського большевицького уряду, що готувався до нової окупації України" ⁵¹.

Мабуть, зайвим було б втручатись у цю свідомо створену, хоч і таку, що об'єктивно існує в історіографії, суперечку, що більше нагадує перетягування каната. Недоречно (та й невдячно) брати на себе і роль арбітра для визначення, чий логіці в даному разі можна надати перевагу.

Очевидно, історикам, які бажають розібратися у подіях, пов'язаних з гетьмануванням П. Скоропадського, слід дати правдиві відповіді на цілий комплекс питань, що торкаються внутрішніх процесів в Україні. Серед них у першу чергу наступні.

Чому переворот П. Скоропадського і запроваджений ним режим не отримав скільки-небудь серйозної підтримки свідомих політичних сил українства? Чому провідні партії національно-визвольного руху опинились у радикальній опозиції, утворили Український Національний Союз, потім Директорію та ініціювали, зрештою, антигетьманське повстання? Чи була скільки-небудь надійна соціальна база у режиму і якою була його соціальна сутність? Чому стихійний рух проти гетьманату і окупантів не лише не вщухав, а набрав дедалі більшої сили?

Подібних питань можна сформулювати ще чимало. Однак, задовільної відповіді на користь режиму знайти неможливо, якщо керуватись науковою методологією, високофахово її застосовувати і, в результаті, одержувати аргументовані, виражені, об'єктивні, а не кон'юнктурні, оцінки і висновки⁵².

На жаль, нерідко доводиться зустрічатись і з іншим, коли автори вдаються до маловмотивованих, іноді — елементарно незрозумілих оцінок гетьманської державності як "консервативного етапу революції" (навіщо тільки тоді здійснювати заколот проти революції, тобто контрреволюційний переворот, щоб іменувати це продовженням революції?), як "спробу консервативних сил зберегти і закріпити національну державність" (не вже всерйоз можна говорити, що така спроба була спрямована проти австро-німецьких окупантів?).

До речі, щодо останнього теж виникає маса моментів, задовільно витлумачити які, не полишаючи меж наукової об'єктивності, елементарної логіки, автори вищенаведених схем не можуть. Адже, якщо давати чіткі, принципові відповіді на питання: чиїми силами було здійснено переворот в кінці квітня 1918 р. і на яких реальних силах тримався режим П. Скоропадського - "національна державність" - ніяк не вдасться уникнути констатації визначальної ролі австро-німецьких окупантів, що чомусь жодною мірою не пов'язується з проблемами національної гідності, як це завжди робиться щодо інших обставин.

Отже, переворот і встановлений окупантами (начебто пом'якшене - "з їх допомогою" - мало що змінює по суті) режим в кінці квітня 1918р. можна оцінити як період тимчасового торжества контрреволюційних сил, їх спроби зупинити розвиток революційного процесу.

Чи ж "вписується" тоді цей хронологічний період (кінець квітня - середина грудня 1918 р.) в історичну "добу Української революції"? Очевидно, тут можна давати цілком ствердну відповідь, як би це не здавалось парадоксальним, таким, що суперечить вищезазначеному.

Адже революція і контрреволюція завжди існують в органічному зв'язку і діалектика їх співвідношення набуває найрізноманітніших комбінацій. З історичного досвіду добре відомо, що революційні злети змінювалися періодами торжества реакції, що революції нерідко зазнавали нищівних поразок (це зовсім не применшує їхньої ролі в суспільному поступі). І ті випадки, коли революційний потенціал не вичерпувався, коли торжество контрреволюційних сил виявлялося тимчасовим, завжди обґрунтовано включались історичною наукою як періоди (етапи) своєрідного розвитку революції, підготовки до її нових піднесень.

Є й дещо інша логіка підходу до проблеми (яка, між іншим, ніскільки не суперечить вищевикладеному). 1918 рік в історії України був роком продовження революційної боротьби українства за торжество визвольних

ідеалів (останнім часом дедалі частіше вдаються до не зовсім благозвучного терміна "визвольні змагання"), але не через утвердження гетьманської державності, а, навпаки, саме всупереч їй. Її уособлювалась тогочасна українська ідея в концепції Української революції, за якою національна державність мала бути не самоцільним завданням, кінцевою стратегічною метою, а більше — знаряддям, засобом досягнення ширших завдань — повномасштабного і різнобічного українського відродження.

Саме таким був підхід переважної більшості провідних учасників подій 1917—1920 рр. і їх найвизначніших істориків до періоду Української Держави гетьмана П. Скоропадського. Від нього емігрантська історіографія поступово відійшла (логіка непримиренної боротьби з радянською історичною наукою визначала "відкат" на крайні позиції за рахунок поступок науковій об'єктивності). На жаль, явна тенденційність до вподоби і деяким сьогодинішнім прихильникам кон'юнктурних конструкцій. В міру того, як демократичні засади та інститути нашої держави виявляють невисоку ефективність у проголошеному здійсненні реформ, досягненні позитивних суспільних зрушень, дедалі частішають звернення до авторитарних зразків правління, в тому числі й до досвіду гетьманування П. Скоропадського.

Немало невирішених питань залишається і стосовно етапу Української революції, коли на чолі її стояла Директорія. Це і оцінка сутності теоретичного аспекту стратегії державного будівництва: чим бути Українській Народній Республіці — республікою трудового народу (трудова Рад), чи традиційною (скажімо, в європейському варіанті) парламентською республікою. Схоже, всерйоз ніхто не досліджує як феномен, як явище петлюрівщину (не в принизливо-лайливому, як це було прийнято в радянській історіографії, а в спокійно-науковому тоні, яким просто позначається період, коли на чолі національно-визвольної боротьби українства стояв С. Петлюра).

Слід відразу ж сказати, що як явище, як процес відтинок Української революції під проводом С. Петлюри практично не досліджується. По суті, відходячи від започаткованої у 20—30-ті роки історіографічної традиції, автори новітніх публікацій концентрують свою увагу майже виключно на постаті, особистісних якостях, поглядах Головного Отамана і Голови Директорії. Створюється враження, що у намаганні хоч "заднім числом" домогтися сатисфакції від радянської історіографії, яка не жаліла чорних фарб для характеристики С. Петлюри як "найкривавішого злочинця", порушується збалансованість підходів, робиться крен в один бік — звеличення за будь-яку ціну справді непересічного історичного діяча. Однак він, як і будь-яка інша людина, поєднував у собі суперечливі начала, що, природно, відбилися в його діяльності.

Якщо відзначена тенденція є досить рельєфною навіть для відтворення подій доби Центральної Ради (див. книгу Я. Тинченка "Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918)", то для періоду, коли С. Петлюра очолював український провід, вона набуває просто гіпертрофованих, гідних подиву масштабів.

Так, у вступній статті до збірника "Симон Петлюра. Статті" О. Климчук беззастережно стверджує: "І було ще три роки (1918—1920), протягом яких Симон Петлюра стояв на українському овиді, мов біблійний велет" Я

І. Срібняк вважає, що С. Петлюра "був і залишається центральною постаттю для дослідників новітньої історії України та історії української політичної думки.

І це не перебільшення. С. Петлюра став символом збройної боротьби України за власну державність" ⁵⁴.

Продовжуючи лінію на звеличення С. Петлюри, його виокремлення з когорти лідерів українства, Української революції, навіть протиставлення його іншим політичним і державним діячам, І. Срібняк, здається, втрачає почуття міри: "Сьогодні настав час об'єктивної оцінки постаті Симона Петлюри, який для нас є своєрідним містком між тією героїчною добою визвольної боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького і сьогоденням, коли на карті Європи з'явилася незалежна Українська Держава. Це твердження можна обґрунтувати тим, що С. Петлюра, як і гетьман Б. Хмельницький, уособлював душу народу, його думки і почуття. С. Петлюра повніше, ніж будь-хто у той час, відбив столітні, споконвічні прагнення українського народу до самостійного життя, вільного існування у європейській сім'ї народів.

В його особі найбільш вдало поєдналися риси державного мужа і військового вождя, той симбіоз політики й військовості, який був притаманний національним героям-провідникам і будівничим суверенних держав світу" ⁵⁵.

Неважко помітити, що на підтвердження тези-припущення автор ви-суває... припущення-аргумент (можливо для нього й аксіоматичний, а з точки зору наукових уявлень — такий, що обов'язково має ґрунтуватися на переконливих фактах) і тим, сам себе надихаючи, полишає національний контекст, в рамках якого вже тісно оцінювати історичну роль і заслуги С. Петлюри, завершує розмову в руслі вселенських масштабів: "Все життя Симона Петлюри до останньої миті було віддане боротьбі за єдність і самостійність українського народу. Постать С. Петлюри невід'ємна від найсвятіших прагнень українського народу до волі, щастя і справедливості. Це забезпечило йому видатне місце не тільки в українській, а й світовій історії, у нетлінній пам'яті нащадків" ⁵⁶.

Таку ж тональність витримує і В. Сергійчук, котрий одну із своїх останніх статей про С. Петлюру промовисто назвав "Постать світового рівня" ⁵⁷. В гонитві за аргументами на доказ таких оцінок він вдається і до нагадувань про С. Петлюру "як одного з дев'яти Президентів незалежної України в ХХ столітті" ⁵⁸.

Долаючи ніяковість, доводиться нагадувати плідному автору, що до 1991 р. такої офіційної посади в істеблішменті України просто не було. Гносеологію затвердження цього терміна в діаспорних публікаціях В. Винниченка пов'язував ще в "Заповіті борцям за визволення" в 1951 з появою в Західній Європі "нової еміграції", тобто її післявоєнної хвилі: "Ні одна Конституція Української Революції, ні Центральної Ради, ні Трудового Конгресу не мають у собі такого інституту, ні такої назви. Іноді голову Центральної Ради Михайла Грушевського звали президентом, але ця назва була не офіційна. Трудовий Конгрес ніякого президентства не знав. За голову Держави він вважав голову Директорії і в такій якості та назві затвердив його" ⁵⁹.

Тому В. Винниченко слово "президент" у поєднанні з особами С. Петлюри та А. Лівичького незмінно брав у лапки ⁶⁰.

Принагідне варто зауважити, що самому В. Винниченку ці його писання "дорого коштували". Одержавши в свій час легітимним шляхом найвищий державний пост в Українській Народній Республіці (якого так і не був законно позбавлений), він "випадає" із числа "президентів". Так, у виданні 1993 р. Інститутом дослідження модерної історії України книзі "Державний центр Української Народної Республіки в екзилі" у спеціальному розділі "Президенти Української Народної Республіки" в числі

шести нарисів-портретів є матеріали про М. Грушевського, С. Петлюру, А. Лівичького, проте жодним словом не згадується В. Винниченко⁶¹.

Це, думається, зайвий доказ відносності, умовності, застосування поняття "президент" щодо лідерів українського руху, Української революції.

Між тим "президентоманія" набрала нових масштабів, примножуючи кількість публікацій про М. Грушевського та С. Петлюру як повноцінних, офіційних президентів УНР⁶².

Взагалі, коли зустрічаєшся в історичних працях із сумнівними, суперечливими, спірними, малодоказовими положеннями, твердженнями, висновками, оцінками, виникає природне бажання, спираючись на власні переконання, методологічні принципи, додаткове чи ґрунтовніше знання фактів, здатність їх оригінальніше препарувати і т. ін., зав'язати наукову дискусію, в ході якої намагатися щось переглянути, щось спростувати, щось уточнити.

Однак у працях, присвячених С. Петлюрі, іноді зустрічаєшся з такими пасажами, що будь-яке бажання вести науковий діалог зникає відразу, оскільки відчувається безперспективність полеміки із заангажованими до крайньої межі особами. Так, в 1996 р. видавництвом "Рада" у Києві видано книгу "Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі. Документи і матеріали". Упорядником і автором передмови є директор Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі В. Михальчук.

Серед інших завдань, які розв'язує В. Михальчук, виявляється прагнення не просто звеличити С. Петлюру, а й зобразити його постаттю, що переважала будь-кого із сучасних їй діячів українства. З цією метою автор "Передмови" так порівнює С. Петлюру з М. Грушевським: "Велике місце в боротьбі за відродження України займає, без сумніву, Михайло Грушевський. З його ім'ям переплетена поважна частина історіографії, історія Центральної Ради в Києві. Але й він не виявився послідовним державним мужем. Провідне місце в Раді займає Симон Петлюра. Він не зійшов з свого поста навіть у найважчих хвилинах, все борючись з труднощами, анархією і з "добрими приятелями"⁶³.

Тут невідповідність тверджень В. Михальчука всім добре відомим фактам настільки волаюча, що, здається, просто незручно нагадувати їх поважному автору, чи звинувачувати його в очах читачів у елементарній науковій недобропорядності.

Близькою за пафосом до вище цитованих творів є й інша розвідка В. Михальчука "Симон Петлюра в другому періоді (Революційно-воєнна дія 1917—1920 рр.)", вміщена у книзі "Симон Петлюра. Вибрані твори та документи" (К., 1994. — С. 141—153), яку було підготовлено Всеукраїнським товариством "Просвіта" ім. Т. Г. Шевченка, Українською бібліотекою ім. С. Петлюри в Парижі, Фондацією Симона Петлюри в Канаді. Судячи з усього, автора не дуже бентежить, що для однозначних відповідей у порушених ним питаннях про розбіжності у поглядах М. Грушевського, В. Винниченка та С. Петлюри на перспективи військового будівництва, чи про міру відповідальності Голови Директорії і Головного Отамана за єврейські погроми просто немає достатньо переконливих документів, в тому числі і в згаданому збірнику. А без них категоричні заперечення щодо відповідальності керівника українського державницького центру, приміром, за антиєврейські акції, набувають, всупереч розрахункам їх авторів, ще більшого присмаку декларативності.

До речі, спробу зібрати всі можливі аргументи для абсолютного історичного виправдання ролі С. Петлюри в дуже складних українсько-єврейських стосунках громадянської війни зробив Т. Гунчак ще в 1969 р. у

статті, що потім неодноразово друкувалася різними мовами і нещодавно включена до брошури "Симон Петлюра та євреї"⁶⁴. Однак не можна при цьому не звернути уваги на те, що стаття і "Додатки" не завжди і в усіх деталях кореспондуються між собою. Адже все, що робилося Директорією, урядом УНР в цілому для протидії єврейським погромам, включаючи покарання винних за них, беззастережно відноситься до особистої позиції, заслуг С. Петлюри. Що ж до тих невтішних реалій, які обминати теж ніяк не можна, то від них Т. Гунчак намагається всіляко відгородити С. Петлюру, перекласти відповідальність на будь-кого іншого. Звісно, що подібна "наукова асиметрія" лише породжує додаткові питання.

Фактично, не виходить за рамки такого підходу і В. Сергійчук, хоч і додає нових документів до дослідження непростой проблеми⁶⁵.

Значно об'єктивнішим виглядає підхід до проблеми С. Єскельчика, здійснений у статті "Трагічна сторінка української революції: Симон Петлюра та єврейські погроми в Україні (1917—1920)"⁶⁶. Автор не лише суттєво збагатив фактологічний бік дослідження (що вже саме собою створило нові можливості для ґрунтовніших висновків), а й поставив питання про співвідношення між теоретичними уявами, поглядами, політичними постулатами, зафіксованими у документах (відозвах, зверненнях, деклараціях, наказах), і нездатністю українського проводу, особисто С. Петлюри, забезпечити втілення в життя їх положень, вимог. С. Єскельчик, зокрема, висловлює жаль з приводу того, що превентивні заходи проти єврейських погромів були обмеженими і малоефективними⁶⁷.

Водночас доводиться констатувати, що, поряд із виваженими тенденціями, прагненням до об'єктивності, сучасні дослідники дедалі частіше зосереджуються на апіорному розвінчанні міфологем про "Петлюру - антисеміта", "Петлюру — найважливішого погромника", на спростуванні винайденого "компенсаційного механізму", за яким головна провина за антисемітизм та єврейські погроми уособлюється в С. Петлюрі. Ставлячись до намагань викриття ідеологічної вигадки (дивись, наприклад, статтю В. Харченка "Міф про Симона Петлюру на тлі українсько-єврейських стосунків доби революції"⁶⁸) із розумінням, не можна, однак, у всьому згодитись з явно ускладненою схемою пошуку історичної істини, запропонованою логікою доказів і одержаними в результаті висновками.

Перечитавши чималу низку ретельно зібраних і відтворених автором тверджень про те, що С. Петлюра (як, між іншим, і А. Денікін та Н. Махно) з природної натури, з ідейних переконань не був погромником, хочеться широчинно вірити авторитетним свідченням. Однак тут же мимоволі ловиш себе на думці, що, за винятком другорядних осіб (анархічних, самозваних батьків-отаманів та ще екстремістів-більшовиків), сучасному історика взагалі нікому висувати претензії щодо відповідальності за десятки, сотні тисяч невинних жертв (про об'єктивні причини складних українсько-єврейських взаємин, про специфічну природу погромів як породження революційного процесу у їх тлумаченні дослідником — розмова окрема). Намагаючись переконати читача по суті у науковій незбагненності чинників єврейських погромів, В. Харченко зараховує до складників міфотворчості і українську історіографію, зокрема, відомий тритомник В. Винниченка "Відродження нації".

На жаль, автор спокусився на примітивізацію підходу до порушеного аспекту, вважаючи, що критичне ставлення В. Винниченка до С. Петлюри, його діяльності сталося "на ґрунті особистих непорозумінь та неприязні", а також бажання "створити "ікону" з власної постаті"⁶⁹.

У цьому зв'язку хочеться ще раз зазначити, що В. Винниченко, і як особистість, і як художник був значно масштабнішим у думках і вчинках,

ніж його часто сьогодні "подають", бажаючи хоч якоюсь мірою применшити, згладити враження від його запальних критичних виступів. Це й зрозуміло — адже спростувати свідчення, висновки, оцінки В. Винниченка неможливо — то, в такому разі, варто спробувати підірвати довіру до нього самого, а значить, — і якоюсь мірою до його висловлювань.

А втім, В. Харченко намагається "побити" В. Винниченка... самим же В. Винниченком. "З роками гарячий В. Винниченко ніби трохи охолонув, та, продовжуючи критикувати свого колишнього колегу, зауважив у "Заповіті борцям за визволення" дещо іншу оцінку, котра не так ладно узгоджувалася з його попередніми писаннями: "Я мав сказати, що Петлюра ніколи не був ідейним чи іншим антисемітом, що він ставився негативно і з огидою до погромів. ...Винниченкова лиха натура згубила його, та, здається, до нього краще пасують його власні слова, кинуті на адресу Петлюри: "Він упав жертвою своєї нещасливої вдачі" ⁷⁰.

По-перше, В. Винниченко і у "Відродженні нації" не стверджував, ніби С. Петлюра був антисемітом. І через тридцять років він своєї оцінки щодо відповідальності С. Петлюри за ті єврейські погроми, що мали місце на території, підконтрольній уряду УНР, не міняв. В. Харченко просто зручно "відтяв" з відповідного сюжету "непотрібні" для нього (тобто В. Харченка) слова. У В. Винниченка у відповідному місці йдеться про його запрошення адвокатом вбивці С. Петлюри С. Шварцбарда виступити в суді 1927 р. проти С. Петлюри. "Я заявив їм, — пише В. Винниченко, — що виступлю на суді, якщо прокурор мене запросить, проти Шварцбарта (так у В. Винниченка — В. С.) і головне на захист українського народу, себто і проти Шварцбарта, але і проти деяких петлюрівців, які, щоб виправдати Петлюру, казали, що весь український народ був антисемитським, що весь народ був погромщиком. Я мав сказати, що Петлюра ніколи не був ідейним, чи іншим антисемітом, що він ставився негативно і з огидою до погромів, але через свою слабохарактерність не міг вжити радикальних заходів проти справжніх погромщиків. І в цьому його була вина" ⁷¹.

Коли б В. Харченко прагнув до подолання тенденційності, відтворення справжнього ставлення В. Винниченка (як, власне, й інших творців історіографії Української революції до єврейських погромів у часи Директорії, він навряд чи пройшов би й повз інший сюжет з цитованого вже "Заповіту борцям за визволення". В. Винниченко доводить, що С. Петлюра не мав власних твердих соціальних принципів і був слухняним знаряддям тих груп українства, які "лестили його честолюбність" і з власних групових, корисних інтересів виявляли прихильність до Головного Отамана. До таких груп В. Винниченко відносить царське чиновництво, що поспішило "українізуватися", земельних власників (поміщиків та "куркулів"), отаманів. Останні "оперували... не тільки проти більшовиків, але й проти українського селянства й робітництва та ще проти євреїв". Отамани, за оцінками В. Винниченка, походили переважно з куркульських елементів, царських урядовців, поліцаїв. Були серед них, на думку письменника, і "білогвардійські агенти-провокатори, які навмисне для дискредитації українського руху, "України", штовхали отаманів на всякого роду ексцеси соціального і національного характеру". "...Директорія це бачила і настійно, категорично вимагала від Головного Отамана, щоб він припинив ці злочинства своїх малих отаманів проти України. Але він не виконував постанов Директорії. Не виконував через те, що він був ідейним прихильником тих поліцаїв, поміщиків, куркулів, погромників. Він, повторюю, ніяких своїх твердих Ідей не мав, а не виконував через те,

що не хотів рішучими заходами, репресіями підривати свою популярність у тих злочинців, які вважали його за свого представника і вождя" ⁷².

Так що протиставляти "пізнього" В. Винниченка, що "ніби трошки охолонув", більш емоційному "ранньому", очевидно, немає належних підстав. А врешті, й визнати за вдачу спробу В. Харченка "історіографічним аргументом" довести правомірність відстоюваних ним оцінок та логічних вибудов теж, очевидно, не можна.

Принагідне слід звернути увагу ще на один суттєвий момент останньої винниченкової цитати. Автор "Відродження нації" не ототожнює позиції С. Петлюри і Директорії (звичайно, до того часу, доки С. Петлюра не став одноосібним правителем). Інші ж автори допускають (свідомо чи несвідомо) таке ототожнення, особливо ж, коли воно вигідне, "зручне" для пропонованих конструкцій. Так, до авторських праць С. Петлюри беззастережно включаються ті, які були плодом колективних зусиль, і які не лише не належали перу Голови Директорії і Головного Отамана військ УНР, але й ті, авторство яких відомо.

Наприклад, до збірників статей і вибраних творів С. Петлюри включене звернення "Від правительства Української Народної Республіки". Останні рядки документа такі: "Голова Директорії Отаман Петлюра.

Голова Ради Народних Міністрів і Міністер Внутрішніх Справ *і. Мазепа*. Міністер Преси й Пропаганди *Т. Черкаський*. Міністер праці *Й. Безпалко*. Міністер Єврейських справ *П. Красний*. Керуючий Міністерством Пошт і Телеграфів *І. Поливода*. *В. о. Міністра Народного господарства Г. Солодар*. Державний Секретар *Л. Шрамченко*.

м. Любар на Волині, 2 грудня 1919 року" ⁷³.

В першому збірнику немає жодних приміток до документа, у другому — зазначається, що його взято з видання: "Олександр Доценко. Літопис Української Революції. Т. II. Кн. 4. Київ—Львів. 1923. Ст. 343—346".

Між тим, безпосередній учасник подій, людина, яка теж поставила свій підпис під згаданим документом, тогочасний Голова Ради Народних Міністрів і міністр внутрішніх справ *І. Мазепа* в подробицях описує вибухонебезпечну обстановку в Любарі наприкінці листопада — на початку грудня 1919 р., змову отамана Волоха, захоплення повсталими 2 грудня 1919 р. державної скарбниці і невдалу спробу С. Петлюри ліквідувати заколот, після чого, "щоб уникнути нових "несподіванок", Петлюра, В. Тютюнник зі своїм штабом і уряд негайно виїхали до сусіднього містечка Нова Чорторія, де стояли Січові Стрільці". На нараді, що відбулася того ж дня (тобто — 2 грудня 1919 р.) на пропозицію *І. Мазепа* було ухвалено "негайно перейти до партизанських методів боротьби... На другий день (тобто 3 грудня 1919 р. ~ В. С.) в зв'язку з цим рішенням уряд ухвалив окрему відозву до населення України, яку підписав Петлюра і всі члени уряду. Текст цієї відозви виробили *О. Безпалко* та *П. Феденко*. Вона була підписана в Чорторії, але навмисне датована 2 грудня в Любарі, щоб уникнути немилозвучної назви "Чорторія" ". А далі *І. Мазепа* наводить текст документа, автентичний відтвореному у згаданих збірниках ⁷⁴.

Природно, укладачі збірника, як мінімум, повинні були дати до цього документа застереження, як і ким той документ готувався (якщо вони не знають того, або свідомо замовчують — у обох випадках стає сумно і гірко за нинішній стан науки та публікаторської справи). Не могли вони не розуміти й іншого. Адже, якби постало питання про видання творів *І. Мазепа*, *Й. Безпалка*, *П. Феденка* (теоретично — а чому б і не всіх інших членів уряду УНР?), то згадана відозва могла бути з таким же успіхом включена і до відповідних збірок.

Однак укладачі видань творів С. Петлюри, швидше за все, люди практичні, добре знають, що до останнього навряд чи ближчим часом дійде, то нехай яскравий, в чомусь навіть відчайдушний документ ще раз "спрацює" на авторитет їхнього кумира.

Не хотілось би далі розчаровувати прихильників подібних прийомів, та доводиться вказати і ще на одну, але надто суттєву для розуміння документа деталь. У патетичній відозві не бракує палких гасел. Ось одне з них: "Вояки Української Армії і весь народ України! Нехай наша віра в нашу народну справу не захитається ні на мить!"⁷⁵.

Проте, доводиться констатувати, що пафос документа, зокрема, наведеного заклику, не можна ідентифікувати з тогочасними настроями Голови Директорії і Головного Отамана.

26 листопада 1919 р. на військовій нараді в Старокостянтинові С. Петлюра доводив, що, по суті, в безнадійних умовах головною запорукою дальшої боротьби все ж є не перехід до повстансько-партизанських методів, а збереження регулярної армії⁷⁶. Однак на тій же нараді серед інших настроїв виявились і бажання (їх уособив отаман Гайдамацької бригади Волох) "визнати радянську форму влади на Україні і в союзі з російськими більшовиками почати війну проти буржуазії цілого світу"⁷⁷. Залунали відверті закиди в бік Головного Отамана як "фахівця" - головного винуватця поразок.

С. Петлюра розгубився.

"Я помітив, — згадував пізніше І. Мазепа, — що виступ Волоха і всі останні події (бунт "висів у повітрі", а потім дійсно відбувся — В. С.) несприятливо вплинули на настрої Петлюри. Завжди бадьорий і повний енергії, він тепер зробився байдужий до всього того, що діялося навкруги нього. Під впливом цих настроїв, очевидно, він прийняв рішення їхати за кордон. В кожному разі тут, в Старокостянтинові, я вперше довідався про намір Петлюри виїхати за кордон"⁷⁸.

27 листопада 1919 р. про намір С. Петлюри залишити пост і від'їхати з України повідомив І. Мазепу генерал Юнаків. Довірча розмова того ж дня мала логічне продовження. Пізно ввечері С. Петлюра через осавула О. Доценка запросив до себе Голову Ради Народних Міністрів у "важливій державній справі".

На зустрічі в присутності отамана А. Мельника, — пише І. Мазепа, — "Петлюра дав мені прочитати проект свого листа до уряду, в якому заявив, що при тих обставинах, які склалися, він вважає необхідним відійти від державних справ, а тому передає свої уповноваження, як голова Директорії і головний отаман, раді міністрів під моїм (тобто І. Мазепа — В. С.) головуванням"⁷⁹.

Пояснюючи мотиви такого рішення, С. Петлюра сказав: "Я бачу, що для збереження нашої армії необхідний контакт з совітською армією, а тут, очевидно, на перешкоді буде моя особа. Крім того, контакт з більшовиками напевне вимагатиме зміни нашої політики, а я не хотів би цим компрометувати ні себе, ні до певної міри українського руху, що ввесь час ішов під прапором справжнього демократизму. Нарешті, в теперішніх обставинах все може бути: можуть мене убити десь по дорозі або я можу сам застрілитись"⁸⁰.

І. Мазепі коштувало чимало зусиль переконати С. Петлюру відмовитись від наміру. Заважав і присутній на бесіді А. Мельник, що підтримував бажання С. Петлюри відійти від справ, з чого І. Мазепа робив висновок, що крок С. Петлюри уже узгоджено із командуванням Січових Стрільців⁸¹.

Можна по-різному оцінювати поведінку в цьому епізоді С. Петлюри—в чомусь засуджувати, в чомусь по-людськи зрозуміти, навіть віддати належне виявленню шляхетності, гідності. Та йдеться тут зовсім про інше.

З усього викладеного видно, що тогочасні рішення, в даному разі - про перехід до партизанських методів боротьби, які започаткувала все та ж відозва, ініціював і приймав зовсім не Голова Директорії, що, як мовиться, "короля грав почет". Так нерідко бувало в історії. І ситуація з С. Петлюрою — більше цинічне правило, аніж прикрий випадок. Однак, вдаючись до відомого перефразу, в цьому, як і в інших випадках, слід все ж віддавати "богу — богове, а кесарю — кесарево".

І розібратися при бажанні в тому, де "богове", а де — "кесарево" не так уже й складно, якщо звісно не переслідувати якусь іншу мету.

Традиційно непросто розглядаються і питання про сутність українсько-польських стосунків в 1918—1920 рр. Звичайно, у працях істориків 20—30-х рр. ці сюжети мали чимало емоційних нашарувань. Однак в подальшому головні акценти зміщувались у площину доказу безвихідності становища державницького центру УНР і Української Армії. Цим загалом виправдовується позиція С. Петлюри, його прибічників у низці домовленостей з Польщею, що супроводжується прагненням применшити негативне враження від ціни договорів і, по суті, вкрай корисливого, безпринципного поводження поляків з партнерами, що, врешті, не виправдали сподівань українських лідерів.

Наочним прикладом неможливості подолання очевидних суперечностей для одержання однозначно-позитивних оцінок тодішньої позиції С. Петлюри є одна з останніх публікацій В. Сергійчука. "Успішний спільний похід українських військ разом з поляками аж до Дніпра навесні того ж року повністю підтвердив правильність квітневої угоди у Варшаві, - наголошує київський історик. — І якби не зрадницька політика Пілсудського щодо неї пізніше, в березні 1921 р. в Ризі, то ця політична акція не сприймалася б так боляче українським громадянством"⁸². Але ж В. Сергійчук добре знає, що таких "якби" у найрізноманітніших проявах і ще до березня 1921 р. було стільки, що робити висновок про абсолютну правильність Варшавського договору, м'яко кажучи, немає достатніх підстав.

Значно більше підстав об'єктивно оцінити роль С. Петлюри у тогочасних процесах мають ті автори, які не закривають очі на негативні риси характеру Голови Директорії і Головного Отамана, на прояви недостатнього рівня його фахової і політичної підготовки, на сумнівну, суперечливу, іноді неприпустиму для діяча подібного рангу поведінку. Віддаючи належне вдіяному ним в інтересах українського народу, вони все ж не можуть не дійти кінцевих інтегральних висновків: "Найбільш послідовно національно-визвольної ідеї тримався Петлюра, але його здібності були надто малі, щоб вибитись до рівня *харизматичного лідера* - провідника революції. ...Петлюра прийшов до ідеї вождизму, але не мав на те особистісних даних"⁸³.

Нинішній вчений у своєму прагненні до наукової істини і повноти розкриття складних, багатоаспектних процесів революційної доби неодмінно має звернути увагу і на спроби істориків віднайти підходи до відтворення подій в межах етнічних кордонів України, особливо ж після Акту злуки 22 січня 1919 р., проголошення об'єднання Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки в державну цілісність. По-різному оцінюючи як сам акт соборності українських земель, його наслідки для боротьби за торжество ідеалів Української революції, сьгоднішні історики зробили перші кроки для вироблення погляду на процеси в Україні після січня 1919 р. в якісно нових масштабах.

Однак це дійсно лише перші кроки, з якими продовжують "співіснувати" підходи та дослідження революційного процесу, так би мовити, "на паралелях", поокремо — Російській (Наддніпрянській, Великій) Україні і на західноукраїнських теренах — в Східній Галичині, Північній Буковині, Закарпатті, а також на Доні, Кубані і т. ін. Наочним доказом тому є, наприклад, видання книг "Історія України: нове бачення", В. Г. Кременя, Д. В. Табачника, В. М. Ткаченка "Україна: альтернативи поступу" (Критика історичного досвіду), "Історія України" (К., 1997, 424 с.), В. О. Кондратюка, С. Б. Буравченкової "Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917—1920 рр.) та ін.

Однак для дослідження подій 1919—1920 рр. в Україні принципово важливо з'ясувати їх зовсім не "на паралелях", а саме в цілісності, тобто відроджуючи започатковані в ті ж 20—30-ті рр. підходи. Адже лише вони спроможні привести до розуміння багатьох з внутрішніх "пружин" розвитку українського суспільства, національно-демократичної революції, без чого досліджувані явища і процеси залишатимуться не просто невичерпними. Незбагненою залишатиметься глибинна сутність багатьох їх аспектів, а частина з них відноситься до, безумовно, визначальних.

До цього часу дослідники зосереджувалися переважно (а в багатьох випадках — виключно) на перебігу подій в Києві або в містах, куди перебазовувались керівні центри Української революції, державні установи. Ситуація ж на місцях, діяльність регіональних місцевих органів влади, місцевих партійних організацій поки що — практично суцільна "біла пляма".

Можна висловити переконання і щодо недостатнього освоєння нинішньою наукою такого характерного прояву Української революції, навіть її феномена, як отаманщина. Можлива постановка питання і в дещо іншій логічній площині — про співвідношення між революцією як широким масовим глибоким рухом за досягнення прогресивних суспільних ідеалів і отаманщиною як уособленням збройної боротьби (вона може теж набувати досить значних масштабів) за досягнення вузькокорпоративних або навіть корисливих особистих інтересів з неясними, невиразними або ж свідомо прихованими, замаскованими завданнями.

З історії добре відомо, що нерідко продовження військової боротьби пояснювалось не стільки надією на перемогу з наступною реалізацією первісних програмних задумів, скільки безвихідністю становища, прагненням до самозбереження у єдино можливий спосіб, оскільки альтернативні варіанти виявились на той час вичерпаними. Тут знову доводиться згадати в позитивному сенсі, як про цілком слушний, виправданий "виняток із загального правила", монографію "Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду)". В ній серед багатьох інших цікавих, оригінальних міркувань міститься і постановка питання про співвідношення "української державності" і проблеми "власної влади" "в політиці УНР"⁸⁴.

Взагалі ж слід сказати, що немала кількість праць, пов'язаних з різними аспектами українського військового будівництва, військової політики історією бойових дій, особливо у другій половині 1919—1920 рр.⁸⁵ — чи не найслабша, найбезпорадніша ланка історіографії Української революції.

Публікації сучасних авторів небездоганні і ще з одного погляду, а саме — ставлення до зовнішніх щодо Української революції факторів, які за незначним винятком кваліфікувались як несприятливі, негативні, ворожі. З однієї праці до іншої переходить стереотип (як і кожний стереотип — вкрай спрощений): головним зовнішньополітичним ворогом Української революції, української державності, українства взагалі була РРФСР, імперські амбіції і заміри її комуністичного керівництва, по-

сібником (агентом) яких була КП(б)У як обласна організація РКП(б). Що ж до інших зовнішніх сил, сусідів та ставлення до них було диференційованим і, як правило, менше категорично-ворожим, аніж до росіян, їх радянського (совітського) керівництва.

Схоже, що ця тенденція з особливим ентузіазмом впроваджується у новітні публікації, маючи виправданням антиросійські емоції, що накопичувалися десятиліттями і вибухнули в момент досягнення Україною державної незалежності, її подальшого небезхмарного розвитку.

Тут, здається, можна бути і об'єктивнішими, коли в логічних конструкціях за точку відліку щодо оточуючих спільнот брати український інтерес, а супротивників і ворогів ділити (ранжувати) не за домінуючими кон'юнктурними настроями, а за тими реальними діями, які відбивалися на розвитку визвольних, державотворчих процесів в Україні. Звичайно, зведення подібної методологічної позиції майже до математичної формули, застосування як жорсткого кліше теж навряд чи виправдано. Очевидно, подібні мірки цілком доречні як висхідний пункт логічних вибудов. Однак у подальших висновках-конструкціях варто гнучко враховувати й інші фактори (наприклад, ідеї спільного коріння, історичної ролі слов'янської єдності, релігійної, мовно-культурної близькості і т. ін.).

Звертає на себе увагу також нерівномірність інтересу і, відповідно, ступінь вивченості двох етапів революційного процесу — за доби Центральної Ради і за доби Директорії. Це впадає в око і при поділі загальної кількості публікацій: тих, що присвячені дослідженню другого періоду незрівнянно (у десятки разів) менше, аніж тих, що розкривають перший період революції. Те ж певною мірою стосується і структурних співвідношень у комплексних працях, виступах, що відтворюють досвід революції в цілому. Навіть доповідь віце-прем'єр-міністра України академіка В. Смолія на спільному урочистому засіданні державних і громадських організацій з нагоди IV Універсалу Центральної Ради "Історичні уроки української революції" побудована переважно на матеріалі, що хронологічно відноситься до березня 1917 р. — квітня 1918 р. Ще більшою мірою це стосується інших політичних виступів.

І якщо у проведених політичних акціях таку "асиметрію" можна ще зрозуміти, можна навіть у чомусь виправдати, то побудова за подібною схемою публікацій, покликаних висвітлити цілісний процес Української революції, національного державотворення в 1917—1920 рр., свідчить, передусім, про те, наскільки слабо опановується саме друга фаза боротьби — кінець 1918 - 1920 рр. Наочне підтвердження - загалом цікава стаття С. Грабовського "Українське державотворення революційної доби: виклики часу і відповіді нації"⁸⁵. Вміщена журналом "Розбудова держави" під рубрикою "Знаменна подія. Здобутки, прорахунки, орієнтири", вона у буквальному розумінні слова скоромовкою торкається аналізу державотворчих процесів за доби Директорії.

Отже, цілком логічним, здатним продовжити позитивні первісні історіографічні починання виглядає завдання збалансованого, гармонійного дослідження всього сукупного досвіду Української революції. Зайве доводити, що лише висновки-уроки із завершених процесів (звісно, перерваних обставинами, але таких, повороту до яких все ж не сталося) - науково найповніші, найцінніші.

Безперечно, у нагоді тут мають бути ті праці, які є нині бібліографічною рідкістю. Адже не секрет, що саме у публікаціях П. Христюка, М. Шаповала, І. Мазепи, М. Лозинського повніше, глибше, ніж у інших, зокрема, відтворених заново дослідженнях, висвітлено другий етап Української революції. Однак до видання цих раритетів справа чомусь не доходить.

Великий пізнавально-теоретичний потенціал мають численні документи, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України у особистих фондах Д. Дорошенка, І. Мазепи, С. Петлюри, М. Шаповала, Н. Григоріва, С. Шелухіна, Б. Мартоса та ін.

Звісно, не всі вони рівноцінні. Проте, в них справді чимало принципово важливого. В цьому наочно переконує публікація листування Є. Чикаленка з В. Винниченком та П. Стебницьким, здійснена Н. Миронець⁸⁷, випуск у світ брошури М. Шаповала "Соціологія українського відродження", у якій називаються віднайдені О. Юренком рукописи апріорно цінних праць⁸⁸, а також звернення до деяких інших використаних у процесі даного дослідження творів.

Є всі підстави вважати вкрай необхідним продовження і поглиблення вивчення концепції (платформи) Української революції.

В новітніх публікаціях явно абсолютизуються одні її елементи (національні, державотворчі) за нічим не виправданої неувagi, а то й нехтування іншими (передусім, соціально-визвольними), що відразу ж створює хибну систему координат, у якій досліджуються конкретні події, явища, процеси.

Так, Ф. Г. Турченко і Г. Ф. Кривоший у статті "Магістралі й глухі кути Української революції"⁸⁹ категорично заявляють: "З вирішенням соціально-економічних питань люди готові були деякий час почекати"⁹⁰. Звичайно, будь-якому читачеві бажано було б знати, про яких людей мова. — Невже безземельних селян, голодуючих солдаток та їхніх дітей, виснажених від перевтоми робітників. Бажано було б також, щоб запропонований висновок підтверджувався документами щодо настроїв цих "людей", зафіксованих, скажімо, в резолюціях їх зібрань тощо. Однак, відчуваючи очевидний брак у таких документах, у конкретних фактах, історики спритно підмінюють предмет розмови (взагалі дуже примітна риса й інших статей збірника). "Перспектива відновлення українського суверенітету, — ведуть далі Ф. Г. Турченко і Г. Ф. Кривоший, — об'єднувала всю націю, всі соціальні групи"⁹¹. І зовсім не зважаючи на те, що національна консолідація далеко не тотожна відмові від соціальних прагнень, тим більше, що суспільство в Україні було поліетнічним, автори статті закликають на допомогу М. Грушевського, який на початку революції писав: "Національні почуття — скільки віків боротьби проти усяких напасників, що наступали на волю і добро України, зв'язали міцно, вхопили національним обручем всі верстви українського суспільства — від панських і буржуазних груп до пролетарів"⁹².

Зрозуміло, що М. Грушевський тут відзначає тільки історичні особливості, які сприяли формуванню однакових різних верств українського суспільства в національній сфері. Однак вчений і політик зовсім не констатує відсутності у трудящих бажання і готовності боротись за свої соціальні інтереси. Навпаки, в основі запропонованої Головою Центральної Ради концепції революції лежала ідея народоправства, реалізація якої була немислима без кардинальних соціальних змін в суспільстві. І саме ці соціальні зміни, запровадження в життя справжнього, всеохоплюючого демократизму тільки й могли бути найвірнішим гарантом реалізації національних, національно-державних прагнень українців.

А Ф. Г. Турченко та Г. Ф. Кривоший навіть не помічають, як вони починають суперечити власним висновкам, коли тут же пояснюють, що основною причиною "затягування" в досягненні "політичного суверенітету України" стало те, що керівництву Центральної Ради "не вистачило рішучості очолити соціально-економічні перетворення".

Даремно покладаючись на Тимчасовий уряд, який свідомо зволикав з розв'язанням будь-яких проблем, український провід став заручником

чужої волі, зрадив власній концепції, стратегії руху. "Ця обставина істотно вплинула на перебіг Української революції, навіть сприяючи посиленню соціальної напруженості в суспільстві, переходу конфліктів у неконтрольовано-стихийну сферу, ведучи до наростання суперечностей між самими українцями"⁹³, — змушені визнавати під натиском незаперечних фактів Ф. Г. Турченко і Г. Ф. Кривоший. Ї доводиться лише гадати, які причини зумовлюють безплідний пошук ними варіантів спростування очевидних істин. Можливо, в основі хибної позиції лежить елементарна нездатність проинняти духом революційної епохи, зрозуміти її феноменальність, невідповідність холодній логіці.

В плані порушеної проблеми принципове значення має сформульований віце-прем'єр-міністром В. Смолієм урок Української революції (він його поставив на друге місце серед шести, запропонованих у ювілейній доповіді): "...В ході національно-демократичної революції її провідники не запропонували адекватної сподіванням більшості населення соціальної програми, постійно спізнюючись з декларуванням її головних компонентів, програючи в часі іншим силам..."⁹⁴.

Один з важливих аспектів проблеми — діалектика співвідношення соціальних і національних аспектів у процесі революційної практики, у конкретних ситуаціях.

Створюється враження, що сучасні дослідники все ще серйозно побоюються заново розібратися у висхідних моментах концепції Української революції — про безкласовість і безбуржуазність (за новітньою термінологією — нестратифікованість, неструктурованість) української нації, а без цього важко, неможливо зрозуміти сутність багатьох документів, що визначали поведінку політичних сил.

У числі кардинальних проблем, що чекають на розв'язання, — співвідношення Української революції і тогочасної ліберальної політики, суперечностей, що виникли між платформами Центральної Ради, Директорії і курсом більшовиків, Радянської влади. Іншими словами, це місце і роль в концепції реформ (поступовості) і радикалізму (максималізму).

Час від часу на сторінках історичних праць поновлюються дискусії, наскільки правомірним був курс Української революції і державотворення під автономістсько-федералістськими гаслами і про ступінь впливу самостійницьких ідей на суспільну свідомість і практику. Вже згадані запорізькі дослідники Ф. І. Турченко і Г. Ф. Кривоший вважають, що "самостійники, добиваючись для України незалежності, вели значно реалістичнішу політику, ніж автономісти". Прорахунки самостійників "були прорахунками у тактиці боротьби, у той час коли прорахунки автономістів були стратегічними"⁹⁵.

Дивно, але для Ф. Г. Турченка і Г. Ф. Кривоший реалізм є швидше абстрактним поняттям, аніж конкретним. У протилежному випадку, як можна пояснити те, що "значно реалістичніша політика" самостійника з початку XX століття і аж до кінця 1917 р. М. Міхновського мала надто обмежене коло прибічників, тоді як гасла автономізму і федералізму були явно доміантними в середовищі політичної еліти і незрівнянно сильніше підтримувались масами. Реалізм в політиці — це і можливості втілення в життя найпривабливіших, найсправедливіших задумів. Переважна більшість лідерів Української революції в 1917р., керуючись саме реалістичними підходами, науковим аналізом ситуації, віддавали перевагу автономістсько-федералістським орієнтаціям. Однак, на думку згаданих авторів, метою Української революції була зовсім не автономна Україна, як то доводили М. Грушевський, В. Винниченко, М. Ковалевський, С. Єфремов та ін., як було визнано в тисячах резолюцій найрізноманітніших зі-

брань українців, підтверджено їхніми діями. За Ф. Г. Турченком і Г. Ф. Кривошій, "мета революції визначається не програмами її лідерів, не їх прагненнями, а тим більше суб'єктивними оцінками своєї діяльності" ⁹⁶.

Можна цілком припустити, що історики через 80 років після подій, що вивчаються, можуть бачити крізь призму наступних суспільних процесів якісь аспекти досвіду глибше, сутнісніше, аніж учасники революцій. Однак це зовсім не може бути достатньою підставою для того, щоб всупереч відомим фактам довільно переінакшувати історію на догоду певним уподобанням. Така ситуація (по суті — зрада принципу історизму) неминуче веде саме в ті "глухі кути", в які, на думку сьогоднішніх істориків, завели Українську революцію її керманичі.

Щодо загалом відомих, проте дуже мало вивчених тенденцій Української революції, то тут на особливу увагу заслуговують процеси, що відбувалися всередині практично кожної з українських партій, з'ясування еволюції різних політичних течій, що досить серйозно позначились на долі визвольної боротьби. Можливо, є смисл поставити питання дещо ширше — про історичну роль українського соціалізму в долі народу (адже в 1917—1920 рр. особливий вплив на політичне життя справляли Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська партія соціалістів-федералістів, Українська партія самостійників-соціалістів та ін.). Чималий інтерес становить і проблема стосунків українських і загальноросійських політичних партій, яка раніше висвітлювалась здебільшого тенденційно, однобоко.

Плідними можуть виявитись і нові підходи до "старої", почасти навіть призабутої проблеми — про багатокорінність КП(б)У, про сучасне "прочитання" під цим кутом зору історії Української Комуністичної партії (боротьбистів), Української Комуністичної партії, всієї історії українського націонал-комунізму.

Якісно нового рівня висновків і узагальнень можна досягти, вивчаючи в комплексі, а не поокремо, різні за сутністю і формами державні утворення, що виникали і функціонували в Україні в 1917—1920 рр. Такий підхід може виявити додаткові аргументи для обґрунтування причин успіху, перемоги одних з них і невдач, поразок інших. Нагальна потреба демократичного суспільства — визначатись у своєму генному зв'язку з попередніми формами державності, у зв'язку з чим важливо дати чітку науково-політичну кваліфікацію утворенням, що існували в Україні в 1917-1920 рр.

І до сьогодні залишається чимало плутанини в оцінках зусиль, внеску лідерів українського руху у його досягнення, рівно як і відзначення персональної ролі, відповідальності за невдачі, прорахунки.

У питанні про результати революції, її уроки теж залишається чимало не вирішеного. Після десятиліть безупинної критики лідерів українства в подіях 1917—1920 рр. є смисл провести елементарні (звісно, об'єктивні, правдиві, вивірені) підрахунки всіх "плюсів" і "мінусів" того, що принесла буремна доба, співставити їх, уважно зважити, наскільки б "невигідно" це будь-кому не видавалось. При цьому і оцінка всіх "плюсів" і "мінусів" теж має бути не примітивно-спрощеною, а адекватною масштабності і складності того явища, феномена, які вивчаються.

Паралельно зі з'ясуванням позначених аспектів, очевидно, є підстави сподіватися на подолання сумної практики термінологічного різнобою: "національно-визвольна боротьба", "визвольні змагання", "державотворчі змагання", "національно-демократична революція", "національна революція", "Українська революція" тощо. Навряд чи варто доводити, що це далеко не рівноцінні категорії, а їх довільне вживання не сприяє до-

сягненню згоди науковців і політиків у таких принципово важливих питаннях, як причини феномена, його сутність, типологія, хронологічні межі, періодизація, роль і місце у вітчизняній та європейській (навіть і світовій) історії.

Як загальний висновок, гадається, є достатні підстави констатувати: зосередження в останні роки уваги дослідників на історії Української революції як безпосередньому об'єкті, попри висловлені вище зауваження, принесло свої позитивні зрушення. Основні етапи, оцінка багатьох тогочасних подій, явищ, тенденцій на сьогодні набагато ясніші, ніж декілька років тому. Це все зумовлює, з одного боку, — можливість, а з іншого, — нагальну потребу у продовженні, поглибленні, оптимізації досліджень, створенні спеціального монографічного, більш-менш цілісного і ґрунтовного історичного нарису про Українську національно-демократичну революцію 1917-1920 рр.

⁴⁰Див.: Скоропадський П. Спогади. — К., 1992. — 112 с.; Його ж. Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918. - К. - Філадельфія, 1995. - 492 с.; П е л е н с ь к и й Я. Передмова. Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 — грудень 1918) // Там же. — С. 11—34; Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. - Т. 6. Кн. 1. — К. — Філадельфія, 1995. - 471 с.; В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Матеріали міжнародної наукової конференції // Л и п и н с ь к и й В. Студії. Т. 1. — К. — Філадельфія, 1994. — 285 с.; Л и с я к-Р у д н и ц ь к и й І. В'ячеслав Липинський; В'ячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель; Політичні ідеї Липинського з перспективи нашого часу та ін. // Л и с я к-Р у д н и ц ь к и й І. Історичні есе. Т. 2. - К., 1994. - С. 125-236; Горелов М. Предтеча незалежної України // Передвісники незалежної України. Історичні розвідки. — К., 1994. — С. 87-145; Й о г о ж. "Класократична" версія // Українська державність у XX столітті. Історико-політологічний аналіз. — К., 1996. — С. 55-72 та ін.

⁴¹Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 - грудень 1918. - С. 32-33.

⁴²Див.: Білодід О., Панченко В. Павло Скоропадський і Україна. - К., 1997. - С. 3-4.

⁴³Т а м ж е. - С. 5-6, 77.

⁴⁴Т а м ж е. - С. 35.

⁴⁵Т а м ж е. - С. 68, 69.

⁴⁶П а в л е н к о Ю., Х р а м о в Ю. Українська державність у 1917—1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — К., 1995. — С. 3.

⁴⁷Т а м ж е. - С. 5.

⁴⁸Т а м ж е. - С. 8.

⁴⁹Т а м ж е. - С. 10.

⁵⁰Я н е в с ь к и й Д. Директорія УНР як міф // Центральна Рада і український державотворчий процес. Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. — К., 1997. — С. 222, 232.

⁵¹Ф е д е н к о П. Влада Павла Скоропадського (п'ятдесяті роковини перевороту в Україні). - Лондон - Мюнхен, 1968. - С. 24-25, 26.

⁵²Див.: К р е м е н ь В. Г., Т а б а ч н и к Д. В., Т к а ч е н к о В. М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). — К., 1996. - С. 218-223.

⁵³Климчук О. "Я повернуся" // П е т л ю р а Симон. Статті. - К., 1993. - С. 5.

⁵⁴С р і б н я к І. Симон Петлюра на чолі держави та війська. До питання про польсько-українські взаємини 1919—1920 рр. // Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. — К., 1995. - С. 137.

⁵⁵Т а м ж е. - С. 161-162.

⁵⁶Т а м ж е. - С. 162.

⁵⁷Див.: Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі. Документи і матеріали. - К., 1996. - С. 16-21.

⁵⁸Т а м ж е. - С. 17.

⁵⁹Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991. — С. 53—54.

⁶⁰Див.: Т а м ж е. - С. 53-63.

⁶¹Див.: Державний центр Української Народної Республіки в екзилі. Статті і матеріали. - Філадельфія - К. - Вашингтон, 1993. - С. 397-420.

- ⁶² Див.: Михайло Грушевський. - К., 1996. — С. 84, 87; І в а н и с В. Симон Петлюра — Президент України. 2-е вид. - К., 1993. — 267 с.; Л у к а н о в Ю. Третій Президент. — К., 1996. - С. 3.
- ⁶³ Симон Петлюра та його родина. — С. 9—10.
- ⁶⁴ Г у н ч а к Т. Симон Петлюра та євреї. - К., 1993. - С. 5-22.
- ⁶⁵ Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми: Мовою невідомих документів і матеріалів. - К., 1996. - 102 с.
- ⁶⁶ Симон Петлюра та українська національна революція. — С. 165-217.
- ⁶⁷ Там же. - С. 172, 203, 204.
- ⁶⁸ Там же. - С. 218-256.
- ⁶⁹ Там же. - С. 250.
- ⁷⁰ Там же.
- ⁷¹ Винниченко В. Назв, праця. — С. 52—53.
- ⁷² Там же. - С. 37-38.
- ⁷³ Петлюра Симон. Статті. — С. 190—192; Петлюра Симон. Вибрані твори та документи. - К., 1994. - С. 166-169.
- ⁷⁴ М а з е п а І. Україна в огні й бурі революції. 1917—1921. Т. II. Камянецька доба — Зимовий похід. - Мюнхен, 1951. - С. 157-162.
- ⁷⁵ Петлюра Симон. Статті. — С. 192; Петлюра Симон. Вибрані твори та документи. — С. 168.
- ⁷⁶ М а з е п а І. Назв, праця. — С. 154.
- ⁷⁷ Там же. - С. 155.
- ⁷⁸ Там же.
- ⁷⁹ Там же. - С. 156.
- ⁸⁰ Там же. - С. 157.
- ⁸¹ Там же.
- ⁸² Сергійчук В. Постать світового рівня // Симон Петлюра та його родина. - С. 20.
- ⁸³ Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Назв, праця. — С. 210-211.
- ⁸⁴ Див.: Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Назв, праця. — С. 249-250.
- ⁸⁵ Див.: Капустянський М. Похід українських армій на Київ—Одесу в 1919 році (короткий військово-історичний огляд). Ч. III. — Львів, 1922. — 128 с.; У д о в и ч е н к о О. І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917-1921. - Вінніпег, 1954. - 178 с. - К., 1995. - 206 с.; Ш а н к о в с ь к и й Л. Українська армія в боротьбі за державність. — Мюнхен, 1958. — 318 с.; С т а х і в М. Україна проти большевиків (Нариси з історії агресії Советської Росії. Кн. I—II. — Тернопіль, 1993. — 248 с. та ін. Короткий історіографічний аналіз цих та ін. праць на позначену тему див.: С о л - д а т е н к о В. Ф. Боротьба за українську державність і проблема збройних сил. Березень 1917 - квітень 1918 року // Український історичний журнал. - 1992. — № 5. - С. 38-40; Радченко Л. О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 років. - К., 1996. - С. 27-58.
- ⁸⁶ Розбудова держави. - 1997. - № 12. - С. 3-16.
- ⁸⁷ М и р о н е ц ь Н. І. "З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів" // Український історичний журнал. - 1997. - № 5. - С. 119-135; № 6. - С. 103-122.
- ⁸⁸ Шаповал М. Соціологія українського відродження. - К., 1994. - 44 с.
- ⁸⁹ Літературна Україна. - 1918. — 29 січня.
- ⁹⁰ Т у р ч е н к о Ф. Г. Кривоший Г. Ф. Магістралі й глухі кути Української революції // Українська революція: 1917 — початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). — Запоріжжя, 1998. — С. 3-64.
- ⁹¹ Там же. - С. 27.
- ⁹² Там же.
- ⁹³ Грушевський М. Наші завдання // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. - К., 1992. - С. 91.
- ⁹⁴ Турченко Ф. Г., Кривоший Г. Ф. Назв, праця. — С. 28.
- ⁹⁵ Літературна Україна. - 1998. — 29 січня.
- ⁹⁶ Турченко Ф. Г., Кривоший Г. Ф. — Назв, праця. — С. 23.
- ⁹⁷ Там же.